

СИНСЕМАНТИЧНІ СЛОВА ЯК КОМПОНЕНТИ АНАЛІТИЧНОЇ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА

У статті визначено лексико-семантичні та граматичні ознаки синсемантичних слів, з'ясовано їх функції як обов'язкових компонентів у синтаксично неподільних чи семантично неподільних словосполученнях, які виконують роль складених підметів у структурі речення.

Ключові слова: члени речення, складений підмет, синсемантичні слова, синтаксичні функції, синтаксично неподільні та семантично неподільні словосполучення, слова абсолютивної та релятивної семантики.

Синтаксичною моделлю речення, яка витримала випробування часом і не втратила актуальності сьогодні, є модель „членів речення”. Але у лінгвістиці наявні й інші підходи до сегментації речення і визначення його граматичної структури. У сучасному теоретичному синтаксисі спостерігається три основні тенденції щодо членів речення: 1) одні вчені відстоюють традиційну теорію „членної” будови речення; 2) інші, вказуючи на суттєві недоліки, заперечують її; 3) ще інші не ігнорують „членної” будови, а використовують багатий досвід та вивчення граматичної структури речення, розширюють, конкретизують чи уточнюють певні поняття, збагачуючи синтаксичну теорію. На сьогодні усі тенденції, зокрема і „членної будови” речення співіснують, теоретично доповнюючи і збагачуючи одна одну.

За синтаксичними функціями і морфологічними показниками розрізняють головні члени речення: підмет і присудок, головний член односкладних речень та другорядні – означення, додаток і обставину [17, 359–360]. За членами речення традиційно закріплені спеціалізовані презентативні форми, тобто морфологічні способи вираження: у підмета – іменник у називному відмінку, у присудка – фінитні форми дієслова, у додатка – непрямі відмінки іменників, в означення – прикметник, в обставини – прислівник. Морфологізований спосіб вираження забезпечує регулярне, типове вживання у функції певного члена речення відповідної частини мови. Крім морфологізованих, є ще й неморфологізовані способи вираження членів речення, які передбачають нетипове вживання частини мови у функціях тих чи інших членів речення. Також нетиповою формою вираження членів речення вважають словосполучення чи інше поєднання повнозначних слів, тобто „синтаксичних компонентів аналітичної будови” [3, 30]. Синтаксичні компоненти аналітичної будови являють собою словосполучення, до складу яких входять синсемантичні слова, тобто такі, що не мають своєї чітко визначеної семантики, а реалізують її лише у сполученні із залежними повнозначними словами. Синсемантизм сучасне мовознавство визначає як „властивість мовних одиниць” бути службовими, залежати від інших одиниць за змістом і граматично” [10, 649] і виражати своє значення тільки в поєднанні з іншими мовними одиницями.

У статті з'ясовано лексико-граматичну природу і функціонування синсемантичних слів як обов'язкових компонентів в аналітичній формі вираження підмета.

Семантико-синтаксичну структуру речення забезпечують повнозначні слова як абсолютивного, так і релятивного значення. Слова абсолютивного (автосемантичного) значення, або закритої семантики мають самодостатній смисл (*земля, світанок, рідний, іти, цвісти* та ін.). Вони не вимагають доповнення їх змісту іншими словами і в синтаксичній структурі речення самостійно виконують функцію певного його члена: *Осогорова пушинка біла У мою кімнату залетіла* (І.Вирган); *Опівночі айстри в саду розцвіли...* (О.Олесь). Складовими компонентами наведених речень є слова абсолютивної семантики, а тому вони спроможні окремо чи разом зі службовими формувати семантико-синтаксичну структуру речення. Слова закритої семантики реалізують своє значення самостійно, не вимагаючи обов'язкових синтагматичних зв'язків у словосполученні чи в реченні.

Слова релятивної семантики (синсемантичні) семантично і граматично несамодостатні, тому не можуть самостійно заповнити ту чи іншу позицію у структурі речення, а вимагають після себе повнозначних слів у відповідній граматичній формі (*сторінка* (чого?), *частина* (чого?), *кілограм* (чого?), *метр* (чого?)). Такі слова, хоч і повнозначні, але відкритої семантики, тому і потребують заповнення змісту члена речення залежними від них словами. Отже, релятивні слова разом зі словами-семантичними наповнювачами утворюють аналітичні форми вираження членів речення: *Половина саду цвіте, половина в'яне. Колись ходив щовечора – Тепер не загляне* (Народна пісня); *Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землі*

м'який килим мертвого листя (Б.Грінченко); *За голими деревами побільшали сизі димчасті шматки неба* (М.Стельмах); *Я пишу мемуари. Згадую певний шматок життя, що мені дорогий, і пишу про нього* (Ю.Яновський); *За гай скотилось сонце ясне, Хмарок рожевих цілий рій В безодні синій тане, гасне, Мов злotosяйне пасмо мрій* (М.Старицький); *На честь дідуся хлопця й назвали цим ось ніби дорослим іменем... Порфир* (О.Гончар); *Здалеку з-за повороту висипає гурток дітей* (М.Стельмах); *На денотативному (предметному) рівні в правій півкулі головного мозку формується цілісне уявлення щодо явища, про яке хоче розповісти мовець...* (Ф.Бацевич).

Семантичну неповноту (синсемантичність) можуть мати слова різних частин мови, але найчастіше цю ознаку мають перехідні дієслова. Проблема синсемантичних дієслів знайшла своє висвітлення у наукових працях [16, 78–81; 13, 157–161; 1, 77–78; 12, 120–127; 9, 17; 3, 38–41; 14, 333–335], які стосуються дієслівного складеного присудка, а також у спеціальному дисертаційному дослідженні Прокопенко І.М. „Синтаксичні функції синсемантичних дієслів” [8, 4–15]. Синсемантичними можуть бути не лише дієслова, а й інші частини мови, зокрема, іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники.

Ступінь релятивності слів, що потребують прислівних поширювачів, залежить насамперед від лексичного значення та граматичних особливостей їх і відповідно від сполучуваності із залежними компонентами у складі словосполучення чи речення. Семантична єдність таких повнозначних слів буває найвищою у сполученнях, де слова релятивної семантики виступають підпорядковуючими. Вони у словосполученні чи реченні не вживаються абсолютивно, а вимагають залежних слів у певній граматичній формі з детермінованим лексичним значенням, яким забезпечується реальний зміст члена речення. Таким словосполученням властива смислова [9, 16–17] та синтаксична неподільність, тобто вони граматикалізуються й утворюють один аналітичний синтаксичний компонент у структурі речення [3, 40]. Це можуть бути будь-які члени речення [5, 66–72], зокрема і складений підмет, який завжди має аналітичну форму вираження. Аналітична форма підмета являє собою словосполучення переважно двох типів: синтаксично неподільні та семантично неподільні. Синтаксично неподільні словосполучення бувають трьох різновидів: а) кількісно-іменні; б) зі значенням вибірковості; в) зі значенням сумісності. У кількісно-іменних словосполученнях числівник або синсемантичний іменник з числовим значенням у називному відмінку виступають формальним виразником підмета, а залежне слово передає речове значення його: *Невеликій три літа марно пролетіли... Та багато в моїй хаті лиха нарobili* (Т. Шевченко); *Поруч з Джерихою сиділи чотири молодіці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках* (І.Нечуй-Левицький). Такі словосполучення у своєму складі можуть мати не тільки кількісні, а й неозначено-кількісні числівники (*кілька, декілька, кільканадцять, кількадесять* та інші). Вони сполучаються з дискретними іменниками будь-якої семантики: *Кілька парубків скочило до танцю, потягли за собою дівчат* (М.Коцюбинський); *Широко отворились двері, і з шумом ввійшло кільканадцять молодців у світличку* (І.Франко); *Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибою, декілька стільців перекупок* (П.Мирний). Аналогічну модель мають словосполучення, головним словом у яких є іменники зі значенням конкретної кількості (десяток, сотня, тисяча, трійка та інші), а залежним – дискретні іменники у формі родового відмінка однини чи множини: *Майнули в повітрі десятки крил – і голубина згряя знялася в блакить* (О.Донченко); *Тисячі кілометрів залишилися позаду*.

Головним складовим компонентом словосполучень, які виконують функцію підмета, виступають іменники релятивної семантики, за значенням споріднені зі збірними: *група, юрба, згряя, табун, пара, отара, стадо, гурт, ватага, колектив, делегація* та інші. Поза синтаксичними зв'язками, тобто як вільні (абстраговані) слова-лексеми, вони повнозначні, але в структурі речення чи словосполучення втрачають лексико-семантичну самостійність, набувають ознак синсемантичності, сполучаються з залежними іменниками у родовому відмінку множини і виконують функцію одного члена речення. Щоправда, синсемантичні названі слова детермінують зв'язок з залежними іменниками певної семантики. Наприклад, *юрба, гурт, ватага, колектив, делегація, рота, взвод, бригада, зміна, банда, клас, хор, рада* семантично поєднуються загалом з назвами осіб: *юрба, ватага, гурт* (колядників, заробітчанин, мандрівників, екскурсантів); *клас, колектив, група* (учнів, студентів, дослідників, вчених); *хор* (хлопців, дівчат); *рада* (директорів, ветеранів); *делегация* (учителів, медпрацівників, промисловців, японців). *Згряя, стадо, табун, отара, череда* поєднуються переважно з залежними іменниками – назвами тварин: *згряя* (вовків, собак), *стадо, череда* (корів), *табун, пара* (коней, гусей), *отара* (овець): *Коло хати перед таночками сиділа юрба людей* (П.Куліш); *Було тут військо волонтерів та всяких юрбиця людей* (І.Котляревський); *Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців*

(С.Васильченко); *Великий гурт людей стоїть коло похилої хати* (Л.Українка); *Говорив же їй Павло, розраював, що не треба в Ковалівку, а десь далі, де середня школа є, великий колектив учителів* (В.Кучер); *Хор бійців підхопив пісню* (О.Довженко); *Рада ветеранів працює щосереди*; *Хмара бризок і згряя жаб приснули на всі боки* (Г.Тютюнник); *Там по лузі ходить табун коней* (П.Куліш); *Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів* (М.Коцюбинський); *Зеленіли верби понад невеличкою болотяною річкою вздовж села, в котрій уже плюскоталися стада панських качок* (І.Франко); *Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець* (О.Гончар); *Черета корів поверталася з пасовища*.

Складені підмети у наведених реченнях виражені словосполученнями, що становлять собою синтаксичну єдність. Вони складаються з головного слова, яке має послаблену номінативність, і залежного з повною номінативністю. Поза словосполученням чи реченням, абстраговано, кожне зі слів самодостатнє. Але у структурі речення, вступаючи у семантико-синтаксичні зв'язки і відношення з іншими словами і утворюючи словосполучення, головне слово в ньому втрачає предметне (абсолютивне) значення, набуває ознак синсемантичності (релятивності), тому потребує доповнення залежними словами абсолютивної семантики, які забезпечують речовий зміст структурного компонента речення – підмета.

Аналітичною формою вираження підмета часто є субстантивні неподільні словосполучення, у яких головними словами виступають іменники, що позначають сталі сучасні та давні метричні поняття (*міліграм, грам, кілограм, пуд, центнер, тонна, копа, дюжина, мірник, міліметр, сантиметр, метр, кілометр, аришин, пасмо, повісмо, літр, цистерна, барель, гектар та інші*) і залежними – іменники різної семантики у родовому відмінку однини чи множини: *Один грам ґрунту містить сотні мільйонів мікробів* (Журнал); *Кілограм цукру значно дорожчий за кілограм борошна*; *Тепер селянин почав рахувати, скільки коштує центнер пшениці і літр молока* (Газета); – *Ми самі спочатку не вірили. Хвилину струже [струг], а сиплеться тонна вугілля* (Ю.Яновський); *Один гектар буряків дає більше прибутку, ніж два гектари картоплі* (Газета); *Допитувалась [мати], ... скільки коштує аришин ситцю у Москві* (А.Шиян); *Дюжина постанов і програм не замінить реальних практичних справ* (Газета); *Я колись п'ять пасом валу однесла, – він, спасибі йому, не погордував, узяв* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Повісмо конопель лежало на лавці, а під ним сиділа мишка* (Казка). У такого типу синтаксично нерозкладних словосполучень головними хоч і виступають слова, що мають своє реальне метричне значення, проте вони в реченні синсемантизуються, тому не можуть самостійно виступати його структурним компонентом, а вимагають залежних іменників у формі родового партитивного відмінка, які наповнюють реальним змістом підмет. Такі іменники переважно мають значення об'ємної маси, речовини [7, 84–85].

Складені підмети також можуть бути виражені семантично неподільними словосполученнями. Семантично неподільні словосполучення суттєво відрізняються від синтаксично неподільних. Вони являють собою своєрідну семантичну структуру, у якій головне слово синсемантичне, тобто має послаблену номінативність через частково втрачене лексичне значення [2, 101, 125, 127], тому у рамках словосполучення не виступає самостійною назвою предмета чи явища дійсності, а семантичну повноту номінативності забезпечує залежне слово.

Семантично неподільні словосполучення не ідентифікуються з фразеологізмами, бо для них не характерна сталість словесного складу, а компоненти зберігають свою абсолютну чи відносну семантичну самостійність.

До семантично неподільних словосполучень, що виконують функцію підмета, належать ті, у яких головними є слова *початок, середина, кінець*. Вони належать до синсемантичних слів з релятивною семантикою, яка конкретизується через залежні іменники зі значенням часу в родовому відмінку: *Початок місяця був теплий; Середина року принесла нові несподіванки; Кінець дня минув у напруженій роботі* (М.Трублаїні).

Семантично неподільні словосполучення також формуються на основі слів з метафоричним значенням, які виконують роль головного слова. Залежними виступають іменники абсолютивної семантики переважно з абстрактним значенням, а головними – синсемантичні слова, які нейтралізували свою семантику у складі словосполучення. До них належать слова типу *низка, маса, рій, клубок, море, куна, сила, ліс та інші*: *Низка запитань посипалась до доповідача; Маса документів поступила за вихідні; Рій думок не давав заснути; Клубок нерозв'язаних питань чекають вирішення; Море справ зібралось на завтра; Куна зауважень лежить до законопроекту; Сила вітань надійшла до ювіляра; Ліс рук знявся над головами*. Семантична

неподільність таких словосполучень виявляється в структурі речення, тобто коли вони виконують синтаксичну функцію [6, 79], зокрема підмета.

Складені підмети нерідко бувають виражені семантично цілісним неподільним словосполученням зі значенням вибірковості. Головним компонентом у них є займенник або числівник у називному відмінку, а залежним словом – іменник (або його еквівалент) у родовому відмінку множини з прийменником *з*. Такого типу підмети виражають відношення вибірковості. У реченні головний компонент словосполучення самостійно не виступає підметом, бо він перебуває у тісному смисловому і граматичному зв'язках із залежними словами, обмежуючи коло предметів, які можуть бути суб'єктом-виконавцем дії або перебувати у якомусь стані, володіти певними ознаками, характеристиками тощо: *І кожний з нас те знав, що слави нам не буде, Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд...* (І.Франко); *Троянці уха затикали, Рутульців лайки не вважали, Хоч битись всякий з них хотів* (І.Котляревський); *Суперечка затихла, як вітру порив, і кожен з танкістів заснув, затих* (А.Малишко); *Може, хто з ваших знайомих теж причиниться до доброго діла...* (М.Коцюбинський). Залежно від типу займенника або числівника підмети такої моделі мають різні відтінки у значенні [12, 107]. Вони можуть виражати означену кількість (*двоє з чоловіків*), неозначену кількість (*декілька з присутніх*), послідовність (*перша з лекцій*), питальність (*хто з вас*), заперечення (*ніхто з відпочиваючих*), участь усіх (*будь-хто з них*). Головний компонент у таких типах словосполучень не має значення предметності, зокрема у прономінально-субстантивних, прономінально-ад'єктивних, прономінально-прономінальних, через свою дейктичність. Але у структурі складеного підмета він виражає особливі відтінки значення, яких однослівний підмет не забезпечує. У таких складених підметах головний компонент словосполучення хоч семантично і не самодостатній (синсемантичний), бо конкретний зміст підмета закладений у залежному слові, але він здатний у певній мірі впливати на зміст усього речення. Поза цією моделлю словосполучень займенники можуть входити до структури речення як самостійні члени його: *Кожний має дбати про своє здоров'я; Хтось уже писав про це; Дехто сумнівається у правильності рішення.*

Семантичну цілісність являють собою лексикалізовані словосполучення типу „іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку”: *кандидат, доктор наук* (філологічних, технічних та ін.); *майстер спорту; кавалер ордена Ярослава Мудрого; майор запасу; капітан першого рангу; полковник медичної служби: Капітан першого рангу – офіцерське звання на флоті; Майстер спорту – звання, що присвоюється людям, які досягли видатних успіхів у спорті.*

Складеним є також соціативний підмет, виражений словосполученням, утвореним за моделлю: іменник (або його еквівалент) у називному відмінку + іменник (або його еквівалент) з прийменником *з* в орудному відмінку. Обидва компоненти у таких словосполученнях абсолютної семантики. Присудок у реченнях із соціативним підметом має форму множини, а це засвідчує те, що кожне зі слів такого складеного підмета є рівноцінним компонентом у структурі речення. Дія стосується однаковою мірою обох компонентів. Наприклад, у реченні *Дмитро з Іваном працюють в одній установі* присудок стосується обох суб'єктів, що підтверджує і можлива трансформація соціативного підмета в однорідні підмети (*Дмитро та Іван працюють в одній установі*)¹.

Отже, аналіз лексико-семантичної та граматичної структури складених підметів, виражених словосполученнями, приводить до висновку, що синсемантичними в аналітичній формі підмета виступають переважно слова кількісної семантики (числівники чи іменники з числовим чи множинним значенням). Синсемантичність (дифузність) значення вони виявляють тільки у структурі речення або словосполучення. Послаблення семантики синсемантичних слів має різну мовну природу: це або внутрішня семіотична сутність відповідних лексем, або наслідок десемантизаційних процесів. На відміну від повнозначних синсемантичних слів у своєму значенні не мають денотативно-референтного компонента, що й спричинює їх до наповнення словами абсолютної семантики, щоб у поєднанні з ними повноцінно виконувати функцію члена речення, зокрема складеного підмета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.

¹ Тема і мета статті не передбачали детального аналізу соціативного підмета, бо обидва компоненти його слова абсолютної семантики.

4. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства / Ю.О. Карпенко. – К.: Академія, 2009. – 334 с.
5. Козачук Г.О. Словосполучення у функції додатка / Г.О. Козачук // Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови. – К., 1988. – С. 66–72.
6. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П.А. Лекант. – М.: Высшая шк., 1974. – 157 с.
7. Плющ М.Я. Граматика української мови / М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – 286 с.
8. Прокопенко І.М. Синтаксичні функції синсемантичних дієслів: Автореферат дисертації кандидата філологічних наук – / І.М. Прокопенко. – К., 2005. – 18 с.
9. Русская грамматика: Синтаксис: Т. II / [глав. ред. Н.Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
10. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2010. – 843 с.
11. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С. Семчинський. – К.: Вища шк., 1988. – 327 с.
12. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
13. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / АН УРСР. Ін-тут мовознавства імені О.О. Потебні; за ред. І.К. Білодіда; відп. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
14. Сучасна українська літературна мова / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас, Г.О. Козачук, О.І. Леута, В.В. Лобода; за ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2009. – 430 с.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 2007. – 853 с.
16. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2010. – 406 с.
17. Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий: Русский язык: Т.2; под общ. ред. А.Н. Тихонова, Ф.И. Хашимова. – М.: Наука, 2008. – 813 с.

В статье определены лексико-семантические и грамматические признаки синсемантических слов, выступающих обязательными компонентами в синтаксически или семантически неделимых словосочетаниях, которые выполняют функцию составного подлежащего в структуре предложения.

Ключевые слова: члены предложения, составное подлежащее, синсемантические слова, синтаксические функции, синтаксически неделимые и семантически неделимые словосочетания, слова абсолютной и релятивной семантики.

The article defines the lexical-semantic and grammatical features of the synsemantic words, their function is set as obligatory components in syntactically or semantically indivisible phrase that serve as the composite subject of the sentence structure.

Key words: members of the sentence, the composite subject, synsemantic words, syntactically and semantically indivisible phrase, the words absolute and relational.